

COMMENTARY

Nā te hangarau tōku reo Māori i tāmī, mā te hangarau tōku reo Māori e hāpai

*Joseph Selwyn Te Rito**

Whakarāpopototanga

Ahakoā ōna painga anō, ko tetahi hangarau i pā kino nei ki te iwi Māori, ko te reo irirangi kawē reo Pākehā. Neke atu i te rau tau ia e whakapāho mai ana i te reo Pākehā ki ngā hapori o Aotearoa. Nā wai rā, ka noho tangata whenua te reo Pākehā nei ki te iwi Māori, ā, ka noho manuhiri kē, ko tōna ake reo Māori. Heoi anō, kua kite noa te Māori, ka whai oranga tōna reo, menā he hangarau pēnei anō kai ōna ringaringa hai kawē ake i tōna reo Māori ki ōna iwi katoa. Ināianei, kua eke ki te rua tekau mā rima tau te pakeke o te nuinga o ngā reo irirangi kawē reo Māori, rua tekau katoa nei. Kai ia iwi tōna reo irirangi me āna whakaputunga pitopito kōrero hai whakapāhotanga, hai whakatauiratanga, hai rangahautanga, hai whakamahitanga mā ngā hangarau rorohiko maha o nāianei.

Kupu matua

hangarau, reo irirangi, reo Māori, whakapāho

I te wā e tipu ake ana au i roto o Te Māhia, kāretahi he waerehe (wireless radio) i roto i tō mātau whare. Kōrero Māori ai ō mātau tīpuna ki a mātau i te nuinga o ngā wā. Heoi anō, i rangona tonu ai te reo Pākehā i te kāenga, he mea hari mai ai hoki i te kura, e ngā tamariki pakeke o te whānau. He mea whakaako rā hoki te reo Pākehā i reira.

Nō te ekenga ki te tau 1959 ka hūnuku katoa tō mātau whānau ki Ōmāhu i waho ake o Heretaunga. Mea rawa ake, kua hokona mai he waerehe kia āhei ai mātau te whānau ki te whakarongo ake ki ngā waiata me ngā kōrero, mā runga rā i ngā ia rere o ngā teihana reo irirangi Pākehā ō reira, a 2ZC me 2YZ. Heoi anō, i roto kē ngā kōrero i te reo Pākehā. Nā wai

* Senior Research Fellow, Ngā Pae o te Māramatanga (NZ's Indigenous Centre of Research Excellence), University of Auckland. Tribal affiliations: Rongomaiwahine/Ngāti Kahungunu. Email: jsterito@xtra.co.nz

rā, ka whakawaia haerengia o mātau taringa ki te reo Pākehā, me o mātau hinengaro ki te ao Pākehā, ā, me tā mātau whakarere haere i te reo Māori ki rāhaki.

Ko te āhuatanga o te reo Māori i Ōmāhu i tērā wā, kua tata ngaro kē i te hunga rangatahi. Kua ū kē noa te reo Pākehā ki waenganui i ngā reanga o raro mai o ngā pakeke o te wā, ka noho ko tērā kē hai reo tuatahi mō rātau. Kua noho ko te reo Pākehā hai reo matua i roto i ngā whakaakotanga me ngā kōrerotanga i te kura o Ōmāhu hoki, ā, tatū anō hoki ki ngā kāenga. Kāre i pērā rawa te ū o te reo Pākehā i te takiwā o Te Māhia. I reira tonu te reo Māori i te kura me ngā kāenga. Ko te rerekētanga o ngā wāhi nohoanga nei, he itiiti noa te hunga Pākehā i Te Māhia, engari he huhua ake i Heretaunga.

He maha ngā tau kua hipa mai i tērā wā, i te tau 1959, ā, he huhua hoki ngā mahi me ngā kaupapa whakarauora reo Māori kua whakarewangia, mai i tērā wā. Ka hoki nei ōku mahara ki ngā kōrero ā tetahi koroua, arā, ā Te Ouenuku Rēne i te wā i kawea ake ai te Petihana mō te Reo Māori ki te Whare Pāremata i Te Whanganui-ā-Tara. Ko te tekau mā whā o ngā rangi o Mahuru, o te tau 1972 te rā whakahirahira. I kōrerongia mai ngā korero e whai ake nei e te koroua nei ki a mātau o Te Rōpū o Te Reo Māori (Te Reo Māori Society). Ko tāna i kōrero mai ai, nā te Atua i hoatu te reo o tēnā iwi, o tēnā iwi ki a ia anō, ā, ki te ngaro i te tangata tōna reo Māori, he aha tāna whakautu ake ki te Atua inā pātai mai Ia, i ahangia e taua tangata rā tōna reo Māori.

Nā reira, ko ia tonu nei ngā momo kōrero whakahau i pā mai ki a mātau ngā rangatahi o tērā wā, ana, i ū mārīka ai mātau ki te pakanga mō te reo Māori nei. He maha rawa atu ngā kaupapa whakarauora reo Māori kua whakatūngia nei, kua whakahaerengia nei e te iwi Māori whānui tonu i roto i ngā tau whā tekau kua hipa nei, mai i tērā wā. Otirā, ehara i te mea ko mātau anake ngā mea i te mahi nei i ngā mahi nei. Kāti, i te ao pāpāho, ko te reo irirangi Māori tēnā, ko te pouaka whakaata Māori tēnā, ā, nō muri mai nei, ko te ipurangi

tēnā. I te ao mātauranga, ko te kohanga reo tēnā, ko te kura kaupapa tēnā, ko te whare kura tēnā, ko te whare wānanga tēnā, ā, ko Te Ātaarangi tēnā. Kua tipu haere ngā kaupapa nei, ā, e mārō ana te haere i tēnei wā, ahakoa ngā piki me ngā heke.

Waihoki, ehara i te mea i tīmata noa, i tipu noa ngā kaupapa nei. Ehara hoki i te mea i ngahoro noa mai ngā pūtea i te Kāwanatanga. Kāre rawa atu. He mea akiaki tonu e te Māori, he mea pakanga hoki. Ka whakamahingia rā anō ko Te Tiriti o Waitangi i te mea ko taua kawenata nā te whakaritetanga mai ā te Karauna, arā, ka tiakina paingia e ia ngā taonga ā te Māori, a, ko te reo Māori nei tetahi o aua tino taonga nā. Ko ia nei te take i kawea ai te Kāwanatanga o Aotearoa ki te Kaunihera Ariki (Privy Council) i Rānana, i Ingarangi. Ko ngā kaikawe, ko te Kaunihera Māori o Aotearoa rāua tahi ko te rōpū nei, ko Ngā Kaiwhakapūmau i te Reo Māori (Wellington Māori Language Board). Otirā, ahakoa kāhore te whakataunga ā ngā Ariki o reira i tino eke ki tā ngā Māori nei i tino hiahia ai, i te mutunga iho, kā tū ko ngā reo irirangi Māori rua tekau nei, me te pouaka whakaata Māori, arā, a Whakaata Māori.

Kā tika hoki kia tū i te Māori āna ake reo irirangi reo Māori nei, i te mea kua tino roa rawa atu te wā, arā, kai tua atu i te kotahi rau tau, e whakapāho ana mai te reo irirangi reo Pākehā ki te katoa, Pākehā mai, Māori mai. Nāreira, i tino ū ai te reo Pākehā nei ki roto i ngā hinengaro o te iwi Māori, kia hua noa ake ai i tōna waha, ko te reo Pākehā kē.

I ahau e tipu ake ana i Ōmāhu, i waho atu o Heretaunga, ka ohore au i te rongonga i etahi o ōku nei pakeke e kōrero Māori ana. I te pēnei hoki au i tēra wā, kua kore noa rātau e tino mōhio ki te kōrero i tō tātau reo Māori. Ko taku pōhēhē he mea whakamahi noa te reo nei i te marae. Ka kōrero atu au ki tetahi o ōku nei kōkā, ki a Kahureremoana Hungahunga mō tēnei āhuatanga, arā, he aha i kaha nei rātau ki te kōrero i te reo Pākehā kē, kua ko te reo Māori. Ā, ko tāna whakahoki mai he pēnei: he kaha tonu nō te whakamahitanga o te reo

o tauwiwi, i te kura, i te taone, otirā i runga i te reo irirangi; nā wai rā, kua waia noa rātau ki te reo Pākehā, a, kua whakarērea noangia atu ko tō rātau ake reo Māori.

Ko ia ka whakapae pēnei au: nā te reo irirangi reo Pākehā ō mātau taringa i karawhiuwhiu ki te reo Pākehā mō tetahi wā tino roa nei, ā, nāna i āhua matemate ai tō tātau reo Māori; tēnā me waiho mā te reo irirangi Māori ōku taringa e karawhiuwhiu ki te reo Māori kia tino ū anō ai te reo nei ki tōku hinengaro. Kia whakarāpotongia pēnei e au aku kōrero: nā te taputapu hangarau nei, nā te reo irirangi tōku reo Māori i tāmi kia tata hemo ai, ā, mā te reo irirangi anō hoki e hiki ake tōku reo Māori kia puta anō ai tōna hā ki te ao whānui, ā, kia pakari anō ai tōna ngāngātanga me tōna orange.

Heoi anō, kua mā Reo Irirangi Pākehā anahe tēnei whakapae āku e pīkau, i te mea ehara i ā ia anahe te hē. I reira anō tōna tuakana a Kura Pākehā e mahi mai ana mō tētahi wā tino roa ake nei, ana, nō mua noa atu i te wā o Te Tiriti o Waitangi o te tau 1840.

Ko tēnei tokorua hoki, arā ko Reo Irirangi Pākehā rāua ko Kura Pākehā, he waka tahi rāua hai uta ake i ngā āhuatanga Pākehā ki runga i te haporī whānui, arā, ko ēnei mea nei: ko te whakapono, ko te tūmanako, ko ngā moemoeā, ko ngā whakahaere, ko ngā tohutohu, ko te

kawa, ko ngā tikanga, ā, ko te ture—ko ēnei mea katoa o te ao Pākehā. Heoi anō me waiho e au te roanga o ngā kōrero mō Kura Pākehā mō tētahi atu tangata, wāhi rānei. He huhua rawa atu tonu nei ngā kōrero mō te autaiā Kura Pākehā nei. He tata ki te rua rau ngā tau kua pahure mai i te whānautanga mai o Kura Pākehā ki Aotearoa nei. He pēnā rawa te roa o te wā e mahi ana a Kura Pākehā i āna mahi, arā, ki te uta ake i ōna āhuatanga Pākehā katoa ki runga ki te iwi Māori.

Kāti, kia hoki mai au ki te kaupapa i whakaritengia ai e au, arā, ki a Reo Irirangi. Kotahi rau tau pea tōna pakeke, arā, o Reo Irirangi Pākehā, mai i tōna whānautanga mai ki Aotearoa nei. Aua atu, kāre e kō atu, kāre e kō mai te kaha o tāna whakapātanga ki te ao Māori. Ahakoa te tamariki o Reo Irirangi Pākehā i te taha o Kura Pākehā, inā noa atu nei te rahi o tāna kawetanga ake i ōku iwi o Rongomaiwahine rāua ko Kahungunu, mai i tō rāua ake ao, me tō rāua ake reo, ki te ao me te reo o te Pākehā.

Kua rua tekau mā rima ngā tau kua hipa mai i te tukutanga o ngā pāpāhotanga tuatahi ā Te Reo Irirangi o Ngāti Kahungunu. Nō te tau 1988 i tīmata ai. He mea whakatū te teihana nei ki te Whare Takiura o Kahungunu, arā, Hawke's Bay Polytechnic i raro i te kaupapa Te Toa Takitini Media Studies. He mea

ATA 1 Kai te whakamahi a Zaine Mitchell rāua ko Meihana Watson o Irirangi Kahungunu i te hangarau hai hopu kōrero hai whakapāhotanga

Nā Bruce Wakefield te whakaahua nei i whakaahua mō Irirangi Kahungunu

whakatū te kaupapa nei i tō mātau takeo ki ngā kōrero whakaparahako mō te iwi Māori e whakaputaina mai ana i runga i ngā reo irirangi Pākehā me ngā nūpepa o te takiwā.

Heoi anō, ka tapangia ai tō mātau rōpū whakatū reo irirangi ki te ingoa Te Reo o Ngāti Kahungunu Incorporated Society. E rua ngā whakamāramatanga mō te kupu 'reo' nei. Tuatahi ko te reo Māori tonu o te takiwā, arā, ko ngā kupu me ōna āhuatanga katoa e whakamahia ana, otirā, he kupu reo Māori nei hoki. Tuarua, ko te reo kawē, waka kawē rānei, o ngā whakaaro o te iwi Māori. Ka noho ko te teihana hai waka kawē ake i ō mātau nā whakaaro, arā, he waka hai whakahokihoki kōrero ki ngā whakawhiu kōrero weriwēri ā tauwiwi. Kua tae noa atu hoki mātau te iwi Māori, ki te wā e kore mātau e kaha ki te noho wahangū, noho whakakeke noa. Nāreira, i tua atu i te reo Māori tonu o tō mātau takiwā, ko tā te teihana tino mahi, he kawē ake i ngā āhuatanga ake o te ao Māori.

E ai hoki ki te rōpū e kīa nei ko te Federation of Endangered Languages, ki te ngaro te reo o tetahi iwi, he maha ngā momo mātauranga motuhake anō o taua iwi nā, ka ngaro hoki. Arā, he momo mātauranga pūtaiao tō tēnā iwi, tō tēnā iwi. He mātauranga rānei tō tēnā iwi i ā ia anō mō āna ake rongoā taketake, kāre pea i etahi atu iwi. Kai a wai atu i te Māori, te mātauranga mō ngā painga o tēnei mea te rākau kawakawa, te rākau kōwhai rānei?

Otirā, mai i te tīmatanga o Te Reo Irirangi o Ngāti Kahungunu, ka rite tā mātau mahi ki te hopu ake i ngā kōrerotanga ā ō mātau pakeke i te wā e kōrerorero ana rātau i runga i te reo irirangi. Ā, i roto i ngā tau rua tekau mā rima nei, kua piki ake te rahi o ngā hopunga kōrero nei i roto i tō mātau pātaka kōrero, ki tua atu i te rua mano.

I runga i tō mātau whakaaro he taonga whakahirahira rawa atu ngā hopunga kōrero

nei, ka āta tiakina e mātau, pēnei i te mea nei he tangata tonu aua mea nā. Arā, ko te rongorongotanga o ngā reo kōrero o ō mātau kuikuiā, korokoroua, ko ia tēnā ko te whakatinanatanga tonu o rātau mā, te nuinga noa atu hoki o rātau, kua ngū o rātau waha i roto i tēnei mea te mate. Hāunga rā, ko te mea waimarie mārika, kai te ora tonu ō rātau na reo kōrero, ā, kai te rere tonu ki ngā takiwā i runga i ngā ia o ngā rangi.

Koirā ka whakanuingia ai tēnei mea te hangarau, ahakoa ōna hē anō hoki. Me i kore ake te hangarau reo irirangi kawē reo Māori, kua kore e āta rangona ai te reo tūturu o ō mātau pakeke, o tō mātau nei takiwā, i roto o ngā whakapāhotanga. Nā te hangarau anō hoki, i āhei ai mātau ki te hopuhopu ake i ngā reo kōrero o ngā kaumātua nei, hai whakatangitanga mai anō hai te hiahiatanga o te tangata. Heoi anō ko tā te tangata, he pēhi noa i te pātene, kua tangi mai anō ngā reo nei. Ahakoa kua mate kē ngā tāngata nō rātau ērā reo, ko ngā reo, e ora tonu ana. He nui noa atu ngā painga o te whakamahitanga o tēnei mea te rorohiko. He maha ngā momo pūmanawa rorohiko (software) kai te ringaringa o te tangata ināiane. Ko te 'Cool Edit Pro' tēnā mo te tapatapahi haere i ngā kōrerotanga ā ngā pakeke kia taea ai te hanga kaupapa whakaako reo, mā te whakamahi i ngā reo ake o ō mātau pakeke hai whakairitanga ki mua i te aroaro o te tangata. Koirā te whakatauiratanga o ngā kōrero ā rātau mā. Arā anō hoki tetahi atu pūmanawa e kīia nei e tauwiwi ko te 'corpus linguistics software' hai tātari haere, wetewete haere i ngā wāhanga kupu, i ngā kupu tonu, i ngā rerenga kōrero hoki, arā kia tere kitea ai ngā āhuatanga ake o taua reo ā-rohe nā.

Nō reira, hai whakakapinga kōrero māku, ka hoki tonu au ki taku whakapae: nā te hangarau tōku reo Māori i tāmi, ā, mā te hangarau anō hoki tōku reo Māori e hāpai.